

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННИХ НАСЛІДКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ¹

У юридичній літературі проблематика змісту, структури, видів і кримінально-правового значення злочинних наслідків не обійдена увагою. Інтерес науковців до наслідків кримінально караної поведінки людини цілком зрозумілий, адже йдеться про зовнішню, найбільш інформативну сторону злочину, фіксації складових якої віддає перевагу і законодавець, і провозастосувач. Практично кожен сучасний дослідник проблем Особливої частини кримінального права України торкається тих чи інших аспектів суспільно небезпечних наслідків, однак, як правило, лише з точки зору з'ясування їх суті як ознаки об'єктивної сторони складу конкретного злочину. При цьому проблематика злочинних наслідків є настільки важливою, універсальною і тісно пов'язаною зі стрімкими процесами криміналізації різних сфер життєдіяльності українського суспільства, що має бути проаналізована всебічно, комплексно (так, як це свого часу зробили, зокрема, С. Землюков, В. Кудрявцев, Н. Кузнецова, В. Малінін, В. Мальцев, О. Парфьонов, Г. Тімейко, В. Філімонов), на рівні фундаментальної наукової праці, яка б дозволила наблизитись до розуміння цього складного явища з погляду здійснення ефективної та адекватної кримінально-правової охорони суспільних відносин. Саме такою працею є, на наше переконання, монографія, підготовлена доцентом кафедри кримінального права та кримінології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидатом юридичних наук Павлом Берзіним (див.: Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: монографія. – К.: Дакор, 2009. – 736 с., написавши яку дослідник зміг запропонувати науковій спільноті новий, переосмислений погляд на феномен наслідків злочину в кримінальному праві та перспективи вдосконалення їх законодавчого втілення.

¹ Рецензія написана в співавторстві з Є.О. Письменським і Г.О. Усатим та опублікована: Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 4. – С. 120–124. У книгу «О.О. Дудоров. Вибрані праці з кримінального права» (2010 р.) ця рецензія, написана наприкінці 2009 р., не ввійшла.

Рецензована праця відрізняється від відомих нам робіт вітчизняних авторів із подібної тематики своєю концептуальністю, що передусім знаходить своє відображення у ретельно продуманій і методологічно правильній послідовності викладення матеріалу. Структура монографії, яку складають п'ять логічно пов'язаних між собою розділів, яскраво демонструє успішно втілений дослідницький задум: крізь призму аналізу найактуальніших проблем злочинних наслідків у кримінальному праві сформувати про них цілісне та повне уявлення. Починаючи з розгляду концептуальних засад дослідження наслідків як кримінально-правового явища (розділ I) і визначення їх місця в механізмі кримінально-правового регулювання (розділ II), автор надалі справедливо акцентує увагу на значенні наслідків при розв'язанні основних проблем Загальної частини кримінального права України (розділ III) та проблем Особливої частини кримінального права України (розділ IV).

Вирішення окремих питань врахування наслідків у нормах Загальної частини КК України слушно пов'язується П. Берзіним з особливостями визначення злочинних наслідків при вирішенні основних проблем місця і часу вчинення злочину, із визначенням наслідків в юридичній конструкції складу малозначного діяння, складах готування до злочину, незакінченого та закінченого замахів на злочин, нормативному змісті поняття вини та окремих її форм, співучасті у злочині, юридичних конструкціях обставин, що виключають злочинність діяння, а також із розв'язанням деяких проблем призначення покарання.

Правильним видається і підхід автора, використаний ним при висвітленні особливостей врахування наслідків у нормах Особливої частини КК України, а саме у розділі IV монографії продемонстровані основні техніко-юридичні та спеціально-юридичні аспекти наслідків як елемента складу злочину певного виду та показані (на прикладі складів злочинів у сфері господарської діяльності) окремі проблеми їх змістовних характеристик. Особливо цікавим з точки зору прикладних аспектів проблематики злочинних наслідків і важливим, з огляду на обраний предмет дослідження, є аналіз актуальних проблем врахування

наслідків при кваліфікації злочинів на прикладі окремих злочинів у сфері господарської діяльності (розділ V монографії). Зокрема, поділяємо позицію автора, який висловлюється за включення до змісту матеріальної шкоди у складах названих злочинів не лише реальних збитків, а й упущеної (втраченої) вигоди (с. 578–581, 729).

Як позитив відзначаємо те, що значну частину свого дослідження автор присвятив визначенню поняття і структурних елементів механізму кримінально-правового регулювання, а також особливостям врахування наслідків у його змісті на рівні двох режимів функціонування: по-перше, це режим дотримання особою відповідних кримінально-правових заборон і, по-друге, це режим порушення вказаних заборон, пов'язаний із вчиненням як злочину, так і суспільно небезпечного діяння неосудної особи та особи, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Заслуговують на увагу запропоновані і добре обґрунтовані автором чотири варіанти використання терміну «наслідки»: перший (суспільно небезпечні наслідки) – для позначення результату суспільно небезпечної поведінки в її найбільш загальному розумінні або, інакше кажучи, результату так званої кримінально-правової аномалії; другий (злочинні наслідки) – для позначення результату певного типу суспільно небезпечної поведінки (діяння), який визначений законом як злочин певного виду; третій (наслідки як елемент складу злочину) – для позначення законодавчої моделі результату злочину певного виду (як елемент об'єктивної сторони складу конкретного злочину); четвертий (кримінально-правові наслідки) – для позначення системи заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються за відповідний тип суспільно небезпечної поведінки.

Ще одне достоїнство рецензованої праці – її зв'язок з істотними теоретичними проблемами сьогодення. Так, автор робить досить вдалу спробу вирішити питання про суть суспільної небезпечності діяння як об'єктивно-суб'єктивної категорії (с. 40–44, 54–55, 60–65 та ін.); не менш важливим є розгляд питання про співвідношення понять «об'єкт кримінально-правової охорони»,

«об'єкт посягання» та «об'єкт злочину» (с. 84–98). Слушною є думка автора про те, що закріплене в КПК України поняття потерпілого повністю не вичерпує всіх характеристик існуючого взаємозв'язку між об'єктом злочину та особою, якій унаслідок вчинення злочину заподіяно шкоду (с. 112–113).

Як відомо, однією з найбільш гострих кримінально-правових проблем на сьогодні є звернення під час кваліфікації злочинів до такої величини, як НМДГ, абсолютний розмір якого внаслідок «прив'язування» до рівня мінімальної зарплати щорічно зростає, що, безперечно, не відповідає потребам кримінального права. Продовжується негативна практика кваліфікації на підставі норм не кримінального, а податкового закону; відбувається соціально необґрунтована декриміналізація діянь; інші діяння кваліфікуються як менш серйозні злочини, і покарання за них не відповідають їх суспільній небезпеці; утворено і посилюється розрив між розмірами шкоди, необхідними для кваліфікації, та розмірами штрафів, визначених у санкціях статей КК; як наслідок, знижується ефективність боротьби зі злочинністю та не забезпечується належний захист прав громадян, особливо малозабезпечених верств населення. Ця обставина спонукає вітчизняних правників відшукувати нові, максимально ефективні шляхи використання кримінально-правового інструментарію з метою забезпечення дієвого захисту особи, суспільства і держави від злочинних посягань.

П. Берзін дуже ретельно і, на нашу думку, найбільш ґрунтовно в сучасній юридичній літературі України досліджує проблему горезвісного НМДГ, справедливо позначаючи її як проблему грошових обчислень змісту наслідків та інших елементів складу злочину, а також розмірів штрафу за КК. Розмірковуючи над оптимізацією вказаних грошових обчислень, науковець доречно звертається до різноманітних критеріїв: певної суми (сум) національної валюти (гривні); НМДГ; мінімальної заробітної плати; податкової соціальної пільги; прожиткового мінімуму; умовної розрахункової (фінансової) одиниці. П. Берзіним висвітлюються також соціальні та інструментальні (спеціально-юридичні) аспекти (орієнтири) функціонування (режиму) НМДГ у правовій

системі України, розглядаються проблемні аспекти індексу споживчих цін (індексу інфляції), соціально-регулятивна функція та функція заміщення мінімальної заробітної плати (с. 475–569). Слушною видається пропозиція автора в санкціях норм КК України підвищити максимальну межу розміру покарання у виді штрафу, що обчислюється в сумі (сумах) національної валюти, до мінімального розміру тієї суми національної валюти, яка використовується в таких нормах для визначення змісту наслідків та інших елементів складів злочинів (с. 563).

Зміст монографії засвідчує, що П.Берзін сумлінно опрацював значний обсяг загальнотеоретичної і спеціальної літератури, кримінальне законодавство багатьох зарубіжних держав, положення регулятивного (господарського, цивільного, фінансового, митного, податкового тощо) законодавства України, законопроекти та аналітичні матеріали щодо них, роз'яснення Пленуму Верховного Суду України з різних категорій кримінальних справ, рішення Конституційного Суду України. Дослідник щоразу висловлює аргументовані думки, посиляючись переважно на найновіші дослідження провідних учених у галузі кримінального права. Окремі положення роботи доречно ілюструються за допомогою матеріалів правозастосовної практики. Науковець у черговий раз продемонстрував неабияке вміння критично аналізувати положення використаних ним джерел.

Відзначаючи актуальність проведеного дослідження, достовірність та обґрунтованість переважної більшості сформульованих у монографії положень, висновків і пропозицій, їх наукову новизну, теоретичну і практичну значущість, водночас зауважимо, що книга нашого колеги як по-справжньому творча праця не позбавлена окремих вад і дискусійних положень.

Так, з метою уточнення законодавчого визначення поняття часу вчинення злочину П.Берзін пропонує ч. 3 ст. 4 КК після слів «дії або бездіяльності» доповнити словами «незалежно від часу настання наслідків» (с. 310, 723). Фактично йдеться про законодавче закріплення обстоюваної, зокрема, Ю. Пономаренком позиції, згідно з якою часом вчинення злочину слід вважати

час, з якого є завершеним передбачене КК діяння особи, яке в подальшому має призвести до негативних змін в об'єктивному світі. За таких обставин не зовсім зрозуміло, чому П. Берзін більш обґрунтованим називає підхід (його послідовним прибічником виступає, зокрема, М. Хавронюк), відповідно до якого часом вчинення злочинів із матеріальним складом є час настання злочинних наслідків (с. 309).

Висвітлюючи режим дотримання особою відповідних кримінально-правових заборон, автор виокремлює такі різновиди поведінки особи, які, так би мовити, втілюють цей режим: 1) діяння, яке не містить хоча б однієї ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом; 2) малозначне діяння (ч. 2 ст. 11 КК); 3) діяння, яке є обставиною, що виключає злочинність діяння (ст. ст. 36-43 КК); 4) невинувате заподіяння шкоди (с. 183–184). Подібна класифікація незлочинної поведінки особи видається некоректною, оскільки і у випадку скоєння малозначного діяння, вчинку, який є обставиною, що виключає злочинність діяння, або казусу йдеться про відсутність у вчиненому ознак складу злочину і зумовлену цим потребу застосовувати п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК (як і при першому виділеному автором різновиді незлочинної поведінки).

Стосовно позначення П. Берзіним казусу (заподіяння шкоди за відсутності вини) як «невинуватого заподіяння шкоди» (с. 183, 725) нагадаємо, що в юридичній літературі (Р. Вереша) з'ясовано невинуватого заподіяння шкоди у вживанні терміну «вина» у чинному законодавстві України і доведено, що основним змістом кримінально-процесуального за своїм характером поняття «винуватість» є констатація факту – саме ця особа вчинила діяння, яке містить склад того чи іншого злочину. З огляду на сказане, казус (випадок) більш правильно визначати як невинне заподіяння шкоди.

П. Берзін відтворює сформульоване Конституційним Судом України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі, рішення від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000) положення про незмінність кримінального закону у випадку зміни тих положень нормативно-правових актів, до яких відсилають бланкетні диспозиції норм КК (с. 487). При цьому автор не бере до уваги ту обставину, що

згадана позиція Конституційного Суду України та особливо її обґрунтування піддані серйозній критиці в юридичній літературі. Йдеться про існування обстоюваної, зокрема, О. Маріним, А. Пінаєвим, Ю. Пономаренком (таку ж позицію займають відомі російські криміналісти Б. Волженкін, В. Комісаров, Н. Кузнецова, Р. Шарапов) опосередкованої декриміналізації, за якої поліпшення правового становища того, хто порушив кримінальний закон, стає результатом змін не цього закону, а тих актів регулятивного законодавства, до яких відсилають бланкетні диспозиції кримінально-правових норм. Вважаємо, що автору рецензованої монографії слід було звернути увагу на цю неоднозначно вирішувану фахівцями проблему, позаяк від того чи іншого її розв'язання залежить кримінально-правова оцінка спричинення виражених у певній кількості НМДГ злочинних наслідків за умови постійного збільшення цього мінімуму.

Неоднозначність підходів щодо врахування чи неврахування в межах законодавчої дефініції поняття злочину суспільної небезпечності, яка мала місце на етапі опрацювання та ухвалення КК України 2001 р., П. Берзін пов'язує із «невизначеністю позиції окремих авторів, яка б і дозволила з'ясувати соціальну сутність, зміст, структуру та значення суспільної небезпечності в кримінальному праві» (с. 30). Таке пояснення видається дещо незавершеним, оскільки не супроводжується викладенням і, відповідно, аналізом аргументів прибічників і супротивників закріплення в кримінальному законі формального або формально-матеріального визначення поняття злочину.

На с. 399 П. Берзін, погоджуючись із П. Андрушком, зазначає, що умисне заподіяння смерті особі, яка вчинила злочин, при її затриманні, незалежно від тяжкості вчиненого злочину має кваліфікуватися за ст. 118 КК, яка передбачає відповідальність за умисне вбивство у тому числі у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Аргументується наведена точка зору наявністю законодавчого положення (ч. 1 ст. 38 КК України) про обов'язок доставляння органам влади затриманого злочинця. Видається, однак, що правомірне заподіяння смерті особі, яка вчинила злочин, все ж може

узгоджуватись із наявністю мети доставляння затриманого відповідним органам влади. Особа, яка затримує злочинця, може мати намір здійснити таке затримання з відповідною метою і ставитися з непрямим умислом до спричинення смерті злочинця, адже єдиний процес регламентованого КК затримання, як правило, складається із серії певних дій. Варто враховувати і те, що на спричинення смерті злочинцю може вплинути вкрай несприятлива обстановка затримання, яка іноді не залишає особі іншої можливості, ніж діяти із заподіянням найтяжчої шкоди. До речі, підходу, згідно з яким передбачене кримінальним законом затримання особи, яка вчинила злочин, за певних умов може охоплювати заподіяння смерті такій особі, дотримуються Ю. Баулін і В. Орехов – знані на теренах СНД дослідники проблематики обставин, що виключають злочинність діяння.

У підсумкових міркуваннях П. Берзіна стосовно законодавчого вдосконалення механізму визначення кількісного змісту наслідків та інших елементів складів злочинів (с. 558–563), на жаль, чітко не прозвучало, яку саме грошову величину в сучасних умовах слід визнати адекватною (найбільш прийнятною) для потреб кваліфікації злочинів. Крім цього, дослідник пише, що зміст наслідків як елемента складу конкретного злочину може визначатись шляхом множення «базового елемента» на відповідний коефіцієнт (с. 559) або виражатись у певній сумі кількостей національної валюти (с. 561). Це закономірно породжує запитання (відповіді на нього нам у монографії відшукати не вдалося), якими мають бути вказані коефіцієнти та суми і від яких чинників повинна залежати їх величина. Таким чином, складається враження, що П. Берзін лише наблизився до надзвичайно складної властивої чинному КК України довільності кількісних показників, які характеризують у тому числі злочинні наслідки. Разом з тим не викликає сумнівів, що без вирішення зазначеної проблеми годі і вести мову про соціальну обумовленість кримінально-правових заборон.

Мабуть, через глибину занурення автора у проблематику злочинних наслідків як вкрай непростого кримінально-правового явища текст рецензованої

роботи нерідко сприймається до певної міри важко – він буквально перенасичений складними реченнями і заплутаними формулюваннями. Звісно, такий підхід може вважатися прийнятним для суто наукового (академічного) дослідження; утім, як це впливає з анотації до монографії, книга розрахована не лише на викладачів і науковців, а і на суддів, працівників прокуратури, органів внутрішніх справ та інших практикуючих юристів. Для цих категорій фахівців (жодним чином не применшуючи їх розумових здібностей) і, до речі, не лише для них бажаним був би більш доступний спосіб викладення матеріалу. Якби вказаної дохідливості вдалося досягнути, прикладна спрямованість рецензованої роботи могла б стати однією із серйозних її переваг. Не завадила б також додаткова рубрикація тексту, адже інколи П. Берзін настільки захоплюється викладенням матеріалу, що «забуває» робити логічні відступи у вигляді абзаців.

Будь-яке кримінально-правове дослідження є завершеним, якщо воно базується на значному емпіричному матеріалі. У цьому плані проблематика злочинних наслідків, якій присвячено обговорювану монографію, є «живою», практично зорієнтованою темою. Тому можна було б порекомендувати автору при висвітленні теоретичних питань Загальної частини кримінального права підібрати більше прикладів із практики правозастосування (як це було правильно зроблено при висвітленні окремих проблем Особливої частини кримінального права), піддаючи їх змістовному науковому аналізу.

Висловлені нами зауваження та побажання у жодному разі не впливають на якісний зміст і високий науковий рівень рецензованої монографії, на глибину і переконливість висловлених у ній думок, суджень, ідей. Дослідження П. Берзіна не лише своєчасно заповнює вакуум у серйозній юридичній літературі з питань злочинних наслідків, а і спроможне започаткувати жваву дискусію стосовно гострих й актуальних проблем сучасної доктрини кримінального права.